

Szabó Balázs

Egy „ideális orgona” Budapesten

Az Avilai Szent Teréz-plébániatemplom Rieger-orgonájának múltja, jelene és jövője*

Budapest székesőváros tanácsának megértő jószívűségéből a közelmúlt² napokban készült el a terézvárosi plébániatemplom új orgonája. Az új mű —diszpozícióját és a játszóasztal berendezését tekintve— szinte egyedülállónak mondható hazánkban.

A németországi nagy orgonareformmozgalom leszűrt alapelveinek első magyarországi megtestesülése, és a bemutatón aratott sikerből következő a magyarországi orgonareform egyik megindítója lesz.³

Szabó Balázs orgonaművész (Miskolc, Würzburg), tanár, nemzetközi független orgonaszakértő.¹

Kunst Frigyes e sorainál rövidebben és lényegretörőbben talán nem is lehet összefoglalni a terézvárosi Rieger-orgona jelentőségét, mely nem csak a magyar, hanem —ma már mondhatjuk— az egyetemes orgonatorténethetben is különleges helyet foglal el. Ennek okait fejti ki az alábbi tanulmány.

1929-ben a terézvárosi templom, fennállása 120. évfordulója alkalmából, az 1908-ban épült Rieger-orgona átépítésével és bővítésével 74 éven belül immár negyedik orgonáját kapta.⁴ A késő romantikus anyag nagy részét felhasználták, de a hangszer esztétikailag már egy egészen új korszakot képviselt.⁵

* Az írás a templom felszentelésének 200. évfordulójára készült.

¹ A szerző két németországi orgonaszakértői képzettséggel rendelkezik. Az egyik a Német Orgonaszakértők Szövetségének (VOD) néhány hetes kurzusán szerezhető, a másik az ún. „Organ-Expert” nemzetközi orgonaszakértői mesterfokozat, mely az említett kurzusra épülve egyesített tudományos organológiai, kézműves orgonaépítői és művészi orgonajáték-képzések után nyerhető el. Az utóbbi központja Trossingen/Rottweil, de benne több külföldi társintézmény (Tor Vergata Egyetem, Róma; Pietro Nacchini Társaság, Varasd stb.) is részt vesz. (A Szerk.)

² A korabeli sajtóból az idézeteket változtatások nélkül, az eredeti helyesírással vettük át. A néhol hiányzó központozást külön megjegyzés nélkül javítottuk.

³ KUNST Frigyes: „A budapesti-terézvárosi plébániatemplom új orgonája”, *Katholikus Kántor* XVII (1929) 12. sz. (dec.) 248–251. (A továbbiakban: KUNST.) Kunst a Teréz-templom karnagya volt.

⁴ Az első orgona 1834–35-ben épült, Jacob Deutschmann műve volt (II/30). Ennek az orgonának a szekrényébe 1890-ben építette be Angster —a sípanyagot felhasználva— op. 142-es (III/34) mechanikus csúszkaladás hangszerét. Az akkori, két oldalra bontott orgonaházba bekerült egy új redőnymű és a korábban mellvédbe állított pozitívum is. Az 1908-as pneumatikus kúpládás Rieger-orgona (op. 1458, III/40) az Angster-orgonát váltotta fel.

⁵ Késő romantikus sípanyagok: Rieger 1908. Az országos orgonafelmérés adatai alapján a hangszerben nincs nyoma korábbi sípanyagnak.

Az új orgona diszpozíciója világhírű magyar organológusunknak, *Geyer József* Zeneművészeti Főiskolai tanárnak a műve. [...] A diszpozíció általában a régi barokk orgonákat tartja szem előtt és oly mesterien van megalkotva, hogy — egy szakértő megállapítása szerint — az orgona teljes játéka a régi világhírű Silbermann-orgonák hangját közelíti meg. Általában hiányoznak belőle az erős hangú kiabáló regiszterek. Még a tutti sem rezgeti meg a templom falait, ami eddig főkivánság volt az orgonákkal szemben, hanem szép tömör és mégis meleg pedálra támaszkodva a 16 és 8 lábas változatok nemes, valóban orgonaszerű hangja mellett a többi regiszterek (aliquotok és mixturák) fényes, szinte csillogó hangjával tölti meg a templom hajóját, nagyszerűen alkalmazkodva annak akusztikájához.⁶

1908-ban, az első terézvárosi Rieger-orgona épülésével egy időben Németországban olyan stílusbeli paradigmaváltás vette kezdetét, amely a XX. századi orgonaépítészetet gyökeresen megváltoztatta és hatásait a mai napig érezteti. Az ún. elzászi orgonamozgalom első nagy sikere 1909-ben, a Nemzetközi Zenei Szövetségnek a Haydn-centenárium alkalmából tartott III., bécsi kongresszusán volt. Az orgonaépítészet aktuális kérdéseivel — a hangszer történetében először — egy nemzetek s felekezetek felett álló „orgonaügyi szekció” foglalkozott.⁷ Az ott összeállított nemzetközi orgonaépítési szabályzat (*Internationales Regulativ für Orgelbau*), „mely rövid tómondatokban foglalja össze a művészi és tartós orgonaépítés alapjait”, arra volt hivatva, „hogy nemzetközileg elismert normatívaként felügyelje az orgonaépítészet technikai és gazdasági fejlődését.”⁸ Az orgonaépítés technikai jellemzőinek meghatározása (a játszóasztal felépítése, szelládaszerkezetek stb.) mellett a régi hangszerek (elsősorban a Silbermann-orgonák) hangzáseszményéhez való visszatérés gondolata is megfogalmazódott. A szabályzat megjelenése nagy vitákat váltott ki a reformerek és a reform ellenzői között. Az elzászi mozgalom esztétikai törekvése a kor német és francia orgonaépítészetének ötvözése volt úgy, hogy mindkettő jellegzetes, egyben előnyösnek vélt tulajdonságait fölállalva, hátrányaikat pedig kikü-

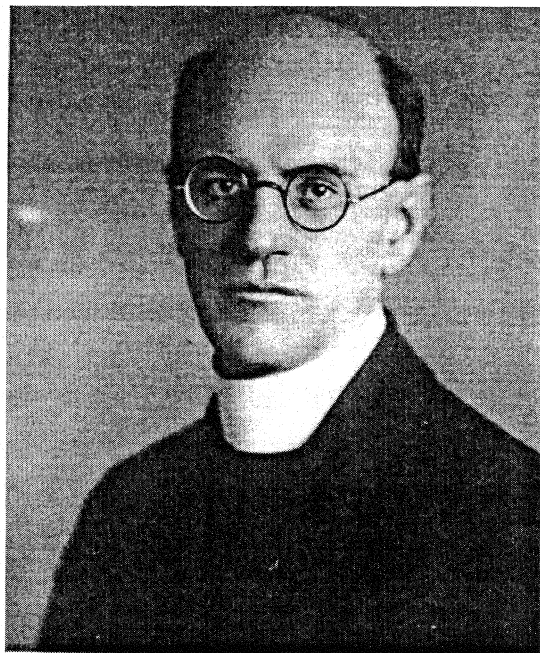
⁶ KUNST 248. Természetesen Kunst ezen sorait ma már más szemszögből szemléljük. A régi korok orgonadiszpozícióival és a Silbermannal vont párhuzamok mai ismereteink tükrében nem helytállóak. Ugyanakkor ez a történelmileg hibás vélemény nem von le a született hangszerek művészi értékéből.

⁷ A „Sektion Vc” (orgonaügyi szekció) 1909. május 27–30. között tartotta értekezletét Bécsben. A szekció elnöke Dr. Albert Schweitzer volt, aki előzetesen kérdőíveket küldött szét orgonaépítők és művészek között, majd a beérkezett válaszokat kiértékelve állapította meg a szekció munkájának vezérfonalát. További résztvevők: Dr. F. X. Matthias (Straßburg), Härpfer (Blochen), Prof. Rud. Dittrich (Bécs), Rev. H. Bewerunge (Maynooth, Írország), Prof. Hennerberg (Stockholm), Drexler (Bécs), illetve Rieger (Jägerndorf), Schiffrer (Prága), Brauner (Märlich-Neustadt, ma Unicov, Csehország), Ullmann (Bécs) orgonaépítők.

⁸ W. E. EHRENHOFER: „Orgelbaufragen auf dem III. Kongresse der Int. Musikgesellschaft zu Wien”, *Zeitschrift für Instrumentenbau* XXIX (1908/1909) 976.

szöbölve egy új, egyetemes orgonaépítészeti stílust hozzon létre, mely egyaránt lehetővé teszi Bach s a kortársak (Reger, Widor) műveinek játékát.

Geyer József (1. ábra) folyamatosan nyomon követte a nemzetközi orgonaügyi fejleményeket. 1917-ben megalakult a Magyar Organológiai Társaság, melyben szintén vezető szerepet töltött be, 1918-tól pedig a társaság lapjának (Organológia) szerkesztését is vállalta. A magyar organológia egyik legjelentősebb művét, „A művészi orgona” című esztétikai értekezését 1916-ban írta meg, s ezzel az elzászi reform eszméinek hamar ismertséget szerzett Magyarországon.⁹ E művében jellegzetesen elzászi nézeteit fejt ki: nem szakít a német késő romantikus orgonaépítéssel, hanem csak vadhajtásaitól („gyári orgona”) kívánja megtisztítani, hogy a francia hagyománnyal sajátos módon ötvözve eszményi „bachi orgonát” hozhasson létre.¹⁰ Ő is —mint az elzászi reformerek— Silbermann-t és Cavaillé-Collt tekinti példaképnek, hiszen minden orgona művészi tökéletes-

1. ábra. Geyer József portréja a Zeneakadémia tantestületének 1924–25. évi tablóképéről.

⁹ Geyer Józsefet (Bp. 1887. ápr. 9. – Bp. 1953. júl. 25.) 1910-ben szentelték római katolikus pappá, 1920-ban Antalffy meghívására nevezték ki a Zeneművészeti Főiskola orgonaismerettan- és liturgia-tanárának. Itt 1935-ig tanított. Élete során több mint 100 orgonát tervezett, nemzetközi hírnévre is szert tett több publikációja révén. Munkásságáról bővebben ld. ENYEDI Pál: „Az elzászi orgona-reform eszméi Geyer József munkásságában”, *Magyar Egyházzene* XI (2003/2004) 301–314.

¹⁰ A kifogásolt jellegzetességek a korabeli német hangszerekben pl. a nyelvek elhanyagolása (12%) és a magasnyomású („Hochdruck”) regiszterek építése, a francia orgonákban pedig az alapkar egyhangúsága, a mixturák elhanyagolása és a nyelvek túlsúlya (33%).

ségének normája és legmegbízhatóbb próbaköve mindenkor Bach orgonazenéje, melynek polifóniai feltétlenül művészi hangszert követelnek. [...] A legnagyobb élvezet Bach műveit Silbermannnak vagy Cavaillének remek alkotásain játszani, amelyek, ha talán öntudatlanul is, de félreismerhetetlenül ezen zenei felfogás jegyében készültek!¹¹

Willibald Gurlitt meghívására Hubay Jenő, a Zeneművészeti Főiskola igazgatója 1926. április 20-án Geyert delegálta a freiburgi egyetemen tartott orgonakongresszusra, amely a késő romantikus hagyománnyal teljesen szakító újabb irányzat, az „újbarokk orgonamozgalom” második jelentős rendezvénye volt.¹² (Az első „Tagungot” 1925-ben Hamburgban tartották.) Geyert 1927-ben a szászországi Freibergben rendezett III., Silbermann-nak szentelt kongresszusra már előadóként hívták vissza.¹³

Geyer tehát meglátásait az 1920-as évek végétől e két meghatározó mozgalom alapelveiből szűrte le. Első nagyobb magyarországi orgonatervezései alkalomával az elzászi hatás érződik, melybe 1926-tól neobarokk elemek is keverednek.¹⁴ Az ebben az időben (1930 előtt) Geyer által diszponált orgonák közül a Teréz-templom hangszere alábbi jellemzőivel emelkedik ki:

— az orgona a geyeri 1916-os „eszményi orgona” hangképvázlatával majdnem teljesen azonos, emellett az újbarokk mozgalom bizonyos elemeit is magában foglalja;¹⁵

¹¹ GEYER: *A művészi orgona*. Kilián Frigyes utóda, Budapest 1917. 13, 20. Geyer ugyanúgy, mint a reformerek a Bach utáni korokban, az eszményi Bach-orgona megalkotásán fáradozott, a legkorszerűbb eszközökkel. Mai nézeteink szerint a Bach műveinek hiteles megszólaltatására alkalmas orgona a Bach által valóban használt és tervezett hangszereket jelenti.

¹² ZAK Irattár: 127–926 (gépirat). A kongresszuson egy kutatóbizottságot is megválasztottak, azokból a személyekből, akiknek neve a későbbiekben fémjelzi az újbarokk orgonamozgalmat: elnök: Prof. Biehle (Bautzen-Berlin), Dr. O. Walcker (Ludwigsburg), Pastor Dr. Mahrenholz (Gr. Lengden), Hanns Henny Jahnn (Klecken), Dr. Späth (Ennetach-Mengen).

¹³ A 11-es lábjegyzetben idézett helyeken Geyer a drezdai Katholische Hofkirche orgonáját említi példaként, ugyanakkor a szomszédos lapon a strasburgi Münster orgonájának homlokzata látható. A két, nagyfokban különböző Silbermann-orgona között Geyer nem tesz akkora különbséget, mint amekkora valójában fennáll. Az „elzászi reformmozgalom” Johann Andreas Silbermann (1712–1783) elzászi, a korabeli párizsi orgonaépítés erős hatása alatt keletkezett hangszereire alapozta barokk eszményét, míg az újbarokk orgonamozgalom reformerei a szászországi Gottfried Silbermann (1683–1753, az előbbi nagybátyja) „szívmelengető” („herzerfrischende”) orgonáit tanulmányozták.

¹⁴ Átépitések: Kalocsa, székesegyház (1923, Angster op. 980, III/50), Bp., Thököly úti domonkos templom (1923, Angster op. 983, III/33), Bp., Zeneakadémia, Nagyterem (1925, Angster op. 1000, IV/71), Bp., Krisztinaváros (1927, Rieger op. 2258, III/42), illetve egy új hangszer: Zombor, kármelita templom (1926, Cécilia, III/43).

¹⁵ Az átvett késő romantikus regiszterek (Salicetbass 16', Klarinét 8', Hegedűprincipal 8', Bourdon 8' — kettős ajkú stb.), illetve az elzászi regiszterek (III. man. Trombita 8', Plein jeu 4 soros 2 2/3', Flute octaviante 4', Nasat 2 2/3' stb.) mellett megjelennek olyan új regiszterek, mint pl. a rövidtölcséres nyelvek (Rankett 16', Zinken 4' [= Angolkürt 4'], Dulcian 16', Krummhorn 8', Gross Sordun 32'), magas mixtúrák (Cymbel 3 sor 1' szeptimmal, Scharf 4 soros 1 1/3') és pedálban cantus firmus-regiszterek (Nachthorn offen 2', Zinken 4' — transzmisszió).

- a hangszerben található kiváló minőségű késő romantikus sípanyag teljes összhangban van az 1929-ben beépített részekkel;
- ez a legnagyobb hangszer, melyet Geyer tervei alapján a Rieger-orgonagyár épített (III/50);
- a hangszer ugyan nem eredeti állapotában, de nagyrészt az 1929-es formájában maradt fenn.

Ismét idézzük Kunst Frigyest:

[A Rieger-]gyár, amely az utóbbi időben készített műveivel a modern orgonaépítési technika fejlődését állandóan nyomon követi, [...] op. 2401. számú művével a modern orgonaépítéstechnika egyik műalkotását és a magyar hangszergyártás külföldi értelemben vett nagyjelentőségű fejlődésének értékes bizonyítékát alkotta meg.¹⁶

A Geyer által Budapestre megszervezett Első Budapesti Nemzetközi Orgonakongresszus nyitó hangversenye Otto Dunkelberg fellépésével 1930. szeptember 11-én, csütörtökön este 8 órakor szintén a Teréz-templomban volt, mintegy reprezentálva a találkozó szervezőjének itthoni szakértői tevékenységét és a magyar orgonaipar fejlettségét.¹⁷

Az orgona hangképét Kunst a következőképp jellemzi:

Ha közelebbről tekintjük meg a diszpozíciót, látni fogjuk, hogy —miként a barokk-orgonáknál is— az első manuál főmű, alapozó jelleggel, a második manuál pozitívmű, világos, könnyed, ezüstös jellegzéssel, a harmadik manuál redőnymű, színes és gazdag változatokkal. Ugyancsak gazdagon van diszponálva a pedálmű is, amely az egész műnek nemcsak alapját képezi, hanem annak szerves alkotó része is.¹⁸

Az orgona 1929-es és mai hangképvázlata Geyer 1917-es mintatervével:¹⁹

*Budapest, Orgone à s'oglice parissiale et Theresien, redati par O. Rieger Budapest
en 1929*

¹⁶ KUNST 251.

¹⁷ A kongresszus egybeesett a szegedi dóm szintén Geyer által tervezett monumentális orgonájának (1930, Angster op. 1050, [V/165] V/101) avatásával is, mely 1930. szeptember 14-én ment végbe gróf Klebelsberg Kunó miniszter jelenlétében.

¹⁸ KUNST 248.

¹⁹ A táblázat előtt és után az 1929-es terv lejegyzését bevezető és záró bejegyzés olvasható Geyer kézírásával. Vö. 26. jegyz.

„Ideális 48 regiszteres
diszpozíció”²⁰

1917, Geyer József

I., Főmű

Bourdon	16'
Principál	8'
Violoncello	8'
Vájt fuvola	8'
Praestant	4'
Csöves fuvola	4'
Superoktáv	2'
Cornett 3–5 soros	8'
Mixtura 4 soros	2 2/3'
Cymbel 3 soros	1 1/3'
(szeptimmel)	
Trombita	8'

II., Hátpozitív

Csöves fuvola	16'
Principal	8'
Flute harmonique	8'
Salicional	8'
Éji kürt	8'
Fugara	4'
Csúcsfuvola	4'
Doublette	2'
Fedett quint	2 2/3'
Mixtura 4 soros	1 1/3'
Basethorn	8'
Klarinét	8'

Rieger Op. 2401,²¹
1929Geyer József,
Szakolczay-Riegler Ernő*I., Főmű, C–a'''*

Principal	16'
Bourdon	16'
Principál	8'
Zergekürt	8'
Querflöte	8'
Bourdon	8'
Praestant	4'
Csöves fuvola	4'
Doublette	2'
Cornett 3–5 soros	8'
Mixtura 5 soros	2'
Klarinét	8'
(átsapó)	

II., Pozitívum

Lágy bourdon	16'
Diapason	8'
Quintadena	8'
Salicional	8'
Nachthorn gedeckt	8'
Octava	4'
Coppelflöte	4'
Offene Blockflöte	2'
Sesquialtera 2 soros	2 2/3'
Scharf 4 soros	1 1/3' ²³
Dulcian	16'
Krummhorn	8'
Celesta	

FMKV Orgonaüzeme,²²

2009-es állapot

1968, Szalay Lajos,
Gonda Nándor*I., Főmű*

Principal	16'
Bourdon	16'
Principál	8'
Zergekürt	8'
Quinte	2 2/3' (1991)
Bourdon	8'
Praestant	4'
Csöves fuvola	4'
Doublette	2'
Cornett 3–5 soros	2 2/3'–8'
Mixtura 5 soros	2'
Trombita	8'
(a Redőnyműből, 1970)	

II., Pozitívum

Lágy bourdon	16'
Diapason	8'
Quintadena	8'
Salicional	8' (1991)
Nachthorn gedeckt	8'
Octava	4'
Coppelflöte	4'
Offene Blockflöte	2'
Sesquialtera 2 soros	2 2/3'
Scharf 4 soros	1 1/3'
Dulcian	16'
Krummhorn	8'
(eltűnt)	

²⁰ GEYER 1917, 48.²¹ KUNST 249.²² A Fővárosi Művészeti Kézsműves Vállalat Orgonaüzeme. A diszpozíciót helyszíni szemle alapján adjuk.²³ Geyer kéziratos diszpozíció-gyűjteményében: Acuta.

<i>III., Redőnymű</i>		<i>III., Redőnymű</i>		<i>III., Redőnymű</i>	
Quintatön	16'			<i>Pommer</i>	16' (a Fuv. helyén)
Traverzfuola	8'	Hegedüprincipal	8'	Hegedüprincipal	8'
Fedett	8'	Fuola	8'	(<i>Pommer</i>)	16'
Viola di Gamba	8'	Csöves fuola	8'	Csöves fuola	8'
Vox coelestis	8'	Viola di Gamba	8'	Viola di Gamba	8'
Salicet	4'	Vox coelestis	8'	Vox coelestis	8'
Flute octaviante	4'	Principál	4'	Principál	4'
		Flute octaviante	4'	Flute octaviante	4'
		Nasat	2 2/3'	Nasat	2 2/3'
Plein jeu 4 soros	2 2/3'	Plein jeu 4 soros	2 2/3'	Plein jeu 4 soros	2 2/3'
Octavin	2'	Flachflöte	2'	Flachflöte	2'
		Cymbel 3 soros	1'	Cymbel 3 soros	1'
		(szeptimmel)			
Basson	16'	Rankett	16'	Rankett	16'
Trompette harmonique	8'	Trombita	8'		
Oboa	8'			<i>Klarinét</i>	8' (a Főműről, 1970)
Vox humana	8'	Vox humana	8'	Vox humana	8'
Clairon harmonique	4'	Zinken	4' ²⁴	Zinken	4'
<i>Pedálmű</i>		<i>Pedálmű, C-f'</i>		<i>Pedálmű</i>	
Principálbass	16'	Principálbass	16'	Principálbass	16'
Violonbass	16'	Salicetbass	16'	Salicetbass	16'
Subbass	16' (redőnyben)	Subbass	16'	Subbass	16'
Octavbass	8' (redőnyben)	Octavbass	8'	Octavbass	8'
Cello	8'				
Csövesfuola	8'	Bourdonbass	8'	Bourdonbass	8'
		Rohrquintbass	10 2/3'	Rohrquintbass	10 2/3'
		Nachthornquinte	5 1/3'	Nachthornquinte	5 1/3'
Principálfuola	4' (redőnyben)	Choralbass	4'	Choralbass	4'
		Nachthorn offen	2'	Nachthorn offen	2'
Acutabass 5 soros	5 1/3' (terccel)			<i>Mixtura</i>	5 soros 2 2/3'
				(<i>Zinken trsm. helyett, 1968</i>)	
		Gross Sordun	32'	Gross Sordun	32'
Bombardon	16'	Posaune	16'	Posaune	16'
Trombitabass	8'	Trombita	8' (trsm. III.)	<i>Trombita</i>	8'
				(1968, új, réz tölcser)	
Clarinbass	4'	Zinken	4' (trsm. III.)	(<i>l. Mixtura</i>)	

50 fuvola és celesta-harmonika; - fuvola 62, mandolín és cimbalom 20, a csöves 1890. →

²⁴ Geyer kéziratában: Zinke 4' (Clairon doux). A regiszter angolkürt-tölcsérekkel van ellátva.

A művészi orgonának egyik feltétele az egyes regisztercsaládok helyes arányban való képviselése.²⁵ Ezek a korábban eszményinek megjelölt arányszámokhoz képest a Teréz-templom orgonájában figyelemreméltóan eltolódnak az alap-regiszterek irányába: „50 regiszter és Cseleszta-harangjáték; alapok 62%, aliquotok és mixtúrák 20%, nyelvek 18%.”²⁶ Mindez az 1908-ban épült hangszer anyagának újrafelhasználásából adódik, ami jelentősen növeli a német késő romantikus irodalomban nélkülözhetetlen differenciált dinamikai árnyalatok megszólaltatásának lehetőségeit. A mai szemmel talán romantikusnak tűnő hangképvázlatról így ír a korabeli sajtó:

„E diszpozíció elsősorban szakít azzal az eléggé nem kifogásolható elvvel, hogy az orgonának egy zenekart kell magában foglalnia. Ez az orgona elsősorban és kizárólag *orgona*, tehát hiányoznak belőle a zenekari hangszereket utánzó regiszterek. Ennélfogva hiába fogjuk keresni benne az erősen vonós jellegű változatokat, ezek helyét a nagyobb számmal képviselt nyelvjátékok foglalják el.”²⁷

Az orgona reformdiszpozíciójában tehát mintaszerűen öltenek hangzó formát legjelentősebb organológusunk elképzelései.

Kunst Frigyes kiemeli, hogy „a diszpozíciónak megvalósításában az adott tervezeteket a legkisebb részletekig terjedő pontossággal követte [a gyár], melynek eredményeképpen az elkészített orgona valóban az adott diszpozíciónak megtestesülése lett.” Az intonáció kényes munkáját a Rieger-gyár kiváló szakembere, Gonda Nándor végezte „oly nemes ízléssel és mondhatnám művészettel, amely a legnagyobb elismerést érdemli meg. Az új orgona sikerének egy igen tekintélyes része az ő teljesítménye javára könyvelendő el.”²⁸

Geyer a diszpozíciót és a menzúrákat készítette, de a játszóasztalt ezúttal nem ő tervezte:

„A legkitűnőbb diszpozíció mellett sem lenne tökéletes az orgona, ha annak lelkét: a játszóasztalt nem a legmodernebb művészi és technikai elvek szerint tervezték volna meg. Ezt a munkát az arra leghivatottabb szakértő, a katolikus templomi orgonajátéknak egyik legkitűnőbb mestere,

²⁵ „A legfontosabb itt a mixtúrák és nyelvek helyes aránya az alapregiszterekhez [...] A művészetre legkedvezőbb egyensúlyt a következő arányszámokban leljük meg: a 16–8–4 lábas ajakregisztereknek körülbelül 54%, az aliquotoknak és mixtúráknak együttvéve általában 23%, és a 16–8–4 lábas nyelveknek szintén körülbelül 23%”. Geyer 1917, 46. Ezek az arányok a könyv német nyelvű második, átdolgozott kiadásában a következőképp módosulnak: „Pedál 32–16–8, Manuál 16–8–4 ajakregiszterek kb. 50 %, aliquotok és mixtúrák (manuálban a 2’-, pedálban 4’-as ajakregiszterekkel együtt) kb. 25%, az összes nyelvregiszter pedig kb. 25%.” Geyer 1927, 78–79.

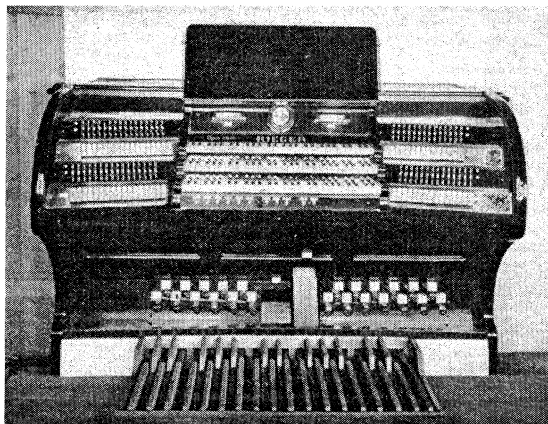
²⁶ Geyer francia nyelvű, dátum nélküli, töredékes kéziratos diszpozíció-gyűjteményéből. A dokumentum rendelkezésemre bocsátását ezúton is köszönöm Enyedi Pálnak.

²⁷ KUNST 248.

²⁸ Gonda Nándor (1899–1976) a Rieger-cég budapesti fiókjának intonatőre, majd 1939-től cégvezetője.

Riegler Ernő orgonaművész, a Zeneművészeti Főiskola tanára végezte.²⁹ Mint a külföldi orgonamozgalmak nagyszerű ismerője és mint előadó-művész tervezetében a technikai eredményeket a művészi elvekkel és a gyakorlati célszerűséggel együtt juttatta érvényre.”³⁰

A hatalmas, feketére fényezett, hárommanuálos asztalt eredetileg Pintér István, a Rieger-cég alkalmazottja készítette. Külseje —az apróbb változtatásokkal is— az 1929-es állapotot tükrözi.³¹ (2. ábra) A pedálklaviatúra —melyen „az egyes lécek homorúan és sugáralakban vannak elhelyezve, a fekete billentyűknek megfelelő lécek középről balra és jobbra haladva mindig hosszabbodnak, hogy így a pedáljátéknál a lábakat ne kelljen nagyon kinyújtani, ami által a pedáljáték könnyebb, folyékonyabb és természetesebb lesz”— elhasználódott, és a Pécsi Orgonaépítő Manufaktúra egy új klaviatúrára cserélte.

2. ábra. A Teréz-templom orgonájának játszóasztala, feltehetően a Rieger-gyárban készült felvételen. Katholikus Kántor, XVII. évf. 12. sz.

„Ugyancsak újjátászamba megy hazánkban, hogy a háromsoros kombinációból az első sor, amelyet az orgonánál praeparációnak nevezünk, osztható, vagyis művenként külön-külön is bevezethető. Ez a praeparáció a kézi regiszterekhez az általa bevezetett játékokat hozzáadja (additív), míg a másik két sor bevezetése által a kézi regisztraturával, vagy esetleg

²⁹ Szokolczay-Riegler Ernő (1890–1968) felvidéki származású orgonaművész, 1929–1939-ig a Szent István-bazilika orgonistája, 1927–1945-ig a Zeneművészeti Főiskola Egyházzene Tanszakának orgonatanára, majd 1949–1962-ig a pozsonyi konzervatórium tanára.

³⁰ KUNST 249. Riegler Ernő tervezte a budapesti erzsébetvárosi plébániatemplom (Rózsák tere) orgonájának játszóasztalát is, mely közeli rokonságot mutat a terézvárosi játszóasztallal (l. 35. jegyz.).

³¹ A játékasztal eredetileg az orgonaház előtt, középen állt, a játékos háttal ült a hangszernek. Az asztal aljának vonalai a karzat padlóján ma is követhetők (Merczel György közlése). Sajnos, az asztal belsejében található szerkezeti elemeket 1968-ban, a traktúra teljes cseréjekor eltávolították. A bútor ma a karzat bal szélén, az evangéliumoldalon áll.

a praeparációval beállított játékok elhallgatnak és csak az általuk bevezetett változatok szólalnak meg. [...] A regiszterek felett vannak a praeparációs illetve a kombinációs gombok, helyesebben pálcikák.”³²

E játszóasztal egyik legnagyobb újdonsága, hogy a szokásos regiszterkapcsolók és kombinációs pálcikák mellett a nyomógombok száma —a korabeli szokásoktól eltérően— jelentősen lecsökkent, csak az első manuál alatti lécen volt 11 darab,³³ ezzel szemben a lábkapcsolók száma jelentősen megnövekedett: eredetileg 24 volt belőlük az asztalon.³⁴

A diszpozíció későbbi, önmagukban aprónak tűnő módosításai felborították a nagyon átgondolt, zárt hangzáselképzelést.³⁵ A változtatások a következők voltak:

1) A fómű Klarinét 8' regiszterének cseréje a redőnymű Trombita 8'-ára.

Geyer egyik kedvelt diszpozíciós fogása volt, hogy a fóműre Trombita 8' helyett valamilyen lágyabb nyelvet diszponált.³⁶ A ma szokatlan elképzelés a két

³² KUNST 249.

³³ Balról jobbra: Universal-kopula; Sup. Ped.+III; Sub I+III; Sup. I+III; Sub II+III; Sup. II+III; Henger el; Kop. heng.-ből el; Kézi reg. heng.-ből el; Nyelv el; Universal-tutti. Ezek a kopulák 1968-ban átkerültek a III. man fölötti lécre, ahol eredetileg középen a hengercrecendo óramutatója, tőle balra a légnyomásmutató, jobbra a redőnyszerkezet mutatója volt. A jelenlegi kopulák itt: Ped.+Sup. II; I+Sub III; I+Sup. III; I+Sup. II; I+Sup. I; II+Sub III; II+Sup. III; Norm. Kop.; Univ. Kop.; a jobb oldalon: Univ. Tutti; Celesta (leragasztva, most mikrofonkapcsoló).

³⁴ Eredetileg a bal oldalon, a *felső sorban* (jobbról balra): Normálkopulák, Henger el, Man. 16' el, Ped. 16' el, Ped. el, (ez ma: Cresc. el, Kop. cresc. el, Nyelvek el, Man. 16' el, Ped. 16' el); az *alsó sorban* (jobbról balra): I+II, I+III, II+III, Ped.+I, Ped.+II, Ped.+III (nem változott); a *jobb oldalon* a *felső sorban* (balról jobbra): Kézi reg. be, I. Komb., II. Komb., Kiváltó (az utóbbi négy, egymást kiváltó lábkapcsoló ma is eredeti helyén működik), Ped. Alap be, Alapjáték be, (ma: Alapok; Univ. Tutti); *alsó sor* (balról jobbra): Generál praep., Ped. Mű praep., Fómű praep., Poz. Mű praep., Red. Mű praep., Tutti, Universal-tutti (a sor változatlanul megmaradt, egyedül az Universal-tutti kapcsolóját szüntették meg, helyét befoltották).

³⁵ „Itt kell szólnunk azon általánosan elterjedt nézet helytelenségéről, miszerint bizonyos regisztereknek egy adott művön *kell* lenniük. Ennél sokkal fontosabb átlátni és megérteni egy adott orgona koncepcióját, és abból meríteni a regisztrálás folyamán, mintsem megpróbálni ráerőltetni saját elképzelésünket [ami itt is történt a regiszterek cseréjével] a mindenkori hangszere. Aki nem képes analizálni és elfogadni más koncepciókat a „modern orgona” tipizált sablondiszpozícióin kívül, azt nagyon sok kellemetlen meglepetés fogja érni különböző korok történelmi orgonáin való játék alkalmával.” (Vö. Christoph Bossert írásos összefoglalója a 2009-es OrganExpert-képzés délnémetországi szemináriumához. A kéthetes orgonaakadémia célja Arnstadt, Mähingen, Ansbach, Pappenheim és Giengen történelmi orgonáinak megismerése volt.)

³⁶ GEYER 1927, mintadiszpozíció (III/30), I. man.: Cor anglais 8'; uo., mintadiszpozíció (IV/72): Englischhorn 8'; Bp., domonkos templom, I. man.: Clarinette 8'; Zombor, kármelita templom, I. man.: Trombita 8', Basson 8'; Szeged, dóm, I. man.: Ophyclide 16', Cornopean 8', Klarinette 4'. E diszponálási forma hatása érződik az erzsébetvárosi Árpádházi Szent Erzsébet-templom (Rózsák tere) orgonájának 1937-es átépítése (Rieger, op. 2794, III/42) utáni diszpozíciójában is, melyet Sugár Viktor tervezett, a terézvárosi helyzethez hasonlóan az előző, 1908-as Rieger-orgona (op. 1597, III/42) regisztereinek felhasználásával; I. man.: Fagott 16', Klarinette 8'. Vö. SUGÁR Viktor: „Die neu umgebaute Orgel in der Erzsébetvároser röm. Kath. Pfarrkirche Rozsák tere, in Budapest”, *Zeitschrift für Instrumentenbau* LVIII (1937/38) 288.

változat sokoldalú kihasználását tette lehetővé: amellett, hogy a korábbi anyagból átvett, főműre helyezett késő romantikus átcsapó Klarinét 8' szólók játékára alkalmas, a 8' alapregiszterekhez adva remekül keveredik is, erősíti, színezi azokat. Így a főművön a más romantikus orgonákon általában megtalálható erős hangú Gamba 8'-t helyettesíti. A redőnymű Trombita 8'-a viszont nem egy harsogó nyelvregiszter, hanem a Francknál oly gyakran szereplő lírai szólóra alkalmas változat, emellett a redőny nyelvkarának legerősebb tagja is. Így a Trombita kettős szerepe is biztosítva van mint delikát szólóregiszter, illetve a főműre kopulázva és az oktávkopulákkal megerősítve mint a plénumhangzás elengedhetetlen kelléke. Érthető, hogy az 1970-es években helyet cserélt regiszterek egyike sincs otthon új helyén: a redőnyműből hiányzik a Trombita mint szólóregiszter, és összhangzásából is hiányzik az általa képviselt erő, ugyanakkor e változat a főművön önmagában gyengének bizonyul. A főműről pedig hiányzik egy olyan regiszter, amely anélkül erősítené meg a 8–4 lábas alapkart, hogy feltűnően kiszólna az összhangzásból, egyúttal betöltetné azt a szólófunkciót is, amelyet a Klarinét 8' biztosított.³⁷

2) A III. manuál Fuvola 8' regiszterének átalakítása Pommer 16'-sá ugyan érthető törekvés, hiszen a redőnyművön eredetileg nem volt 16 lábas regiszter, mégis egy fontos funkció esett áldozatul: a folyamatos dinamikai átmenet a Viola di Gamba 8' vonós hangzásából a fuvolák, principálok felé. Így a köztes fokozat (a Fuvola 8') kihagyásával a Flute octaviante 4' vagy a Csöves fuvola 8' lehet a Gamba után bekapcsolt regiszter egy finomabb árnyalásban, de az átmenetet képező regiszter nélkül mindkettő túl erős a Gambához viszonyítva, így bekapcsolásuk megtöri a hangszínt.

3) Ugyanígy hiányzik a főművön a Querflöte 8', melynek helyén most egy Quint 2 2/3' áll. A regiszternek hármas rendeltetése volt a művön: a Bourdon 8' megerősítése nagy fuvolaszólókra, a Klarinét 8' szólójának halk változatát nyújtotta a Zergekürt 8'-al együtt; végül mint töltő regiszter is szerepelhetett, mely a dinamikai fokozásban hidat képezett a Bourdon 8'+Zergekürt 8' után a Principál 8' felé.

4) A pozitív műről szintén elveszett, eredetileg halk Salicional 8' fontos partnere volt különböző szerepekben a mű egyéb változatainak (Quintaton 8', Lágú Bourdon 16', Coppelflöte 4', Nachthorn ged. 8'), illetve ez a regiszter csatlakozhatott önállóan a redőnymű hangzásához. Például két manuálon egyszerre ját-

³⁷„A Főműnek nem az a rendeltetése, hogy a legtöbb erős regisztert összegyűjtse, hanem első sorban az, hogy kiadós, hézagmentesen töltő regisztereivel az egész orgona hangját szilárdan és nemesen megalapozza, másodsorban az, hogy a többi klaviatúrának támpontul szolgáljon, és ezeket egyenként és összesen mind hozzája lehessen kopulázni. Az ideálorgona Főműve nem nyomja el a „mellék”-manuálokat, hanem az arra születettek disztingvált finom modorával rendelkezik a nálánál bár kisebb hatalmú, de egyben s másban mégis tehetségesebb, nagyobb kaliberű és erősebb mellérendeltjeivel, akik ennek ellenében önként rendelik magukat az ő felsőbbsege alá.” GEYER 1917, 66–67.

szott *pp* meneteknél most nem találni a csukott redőnyben megszólaló Gamba 8'+ Vox coelestis 8' mellé dinamikában illő, nem szőlisztikus regisztert.

5) A pedálműre transzmittált, redőnyözhető, expresszív Zinken 4' helyét egy neobarokk Mixtura vette át, amelynek e hangszerben aligha lehet szerepe.³⁸

A mai hangszer legnagyobb problémája mégsem a diszpozíció átalakítása, hanem az eredeti traktúra és szelládaszerkezet (ezzel együtt a szélellátás) 1968-ban történt cseréje. A korábbi táskaládák helyett ekkor gyenge minőségű anyagokból készült, rossz méretezésű, új elektropneumatikus kúpládákat építettek be, a régi szelládákról csak a tőkékét és a sípállványokat vették át.³⁹ Az új belső elrendezés zsúfoltsága szinte lehetetlenné teszi a hangszer bejárását, szükségesszerű karbantartását, hangolását. Amint fentebb már említettük, a traktúra elektromosításának áldozatul esett a játszóasztal belső berendezése, illetve a teljes vezérlés. A mai traktúra lusta, nem reagál a billentés differenciáltságára, mint azt —hazánkban sajnos még mindig vitatott módon— a régi pneumatikus, illetve elektropneumatikus orgonák traktúrái teszik.⁴⁰

³⁸ A pedál mixtúrájának sípjai kétféle anyagból készültek, a síplábak vörösrézből, a síptestek pedig orgonaféméből, a kor szokása szerint.

³⁹ A korábbi szelládafajta Friedrich Witzig 1896-ban szabadalmaztatott táskaládája, az ún. Witzigláda volt. (Merzcel György közlése az átépítés szemtanúinak beszámolója nyomán.) Az 1968-ban beépített faanyag rossz minőségű, helyenként préselt lemez. A regiszterrekeszek túl nagyok, ami megnövelte a ládák méreteit is. A régi, átvett síptőkéken látni a korábbi ládaméreteket. Az 1960-as években szokás volt a századforduló kancellaméreteit kicsinek tartani. (Helyszíni szemle alapján.)

⁴⁰ Példaként álljanak itt a legkiválóbb traktúrájú hangszerek! Németországban: Giengen a. d. Brenz — Stadtkirche (Gebrüder Link, Op. 450, 1906); Lüneburg — St. Nicolai (Furtwängler & Hammer, 1899); Heidelberg — Stadthalle (H. Voit & Söhne, Op. 930, 1903); Lipcse — Thomaskirche (W. Sauer, 1908); Spanyolországban: San Sebastian — San Ignatio (E. F. Walcker & C^{is}, 1914). Tapasztalataim szerint a pneumatikus és elektropneumatikus rendszereken is van lehetőség a billentés árnyalásával hatást gyakorolni a hangzásra. Miként az azonos nevű regisztereknek más a szerepe a barokk és a késő romantikus orgonában, úgy a traktúrával szemben is más követelményeket támasztunk egy barokk mechanikus vagy egy késő romantika korabeli pneumatikus, illetve elektro-pneumatikus rendszer esetén. Az utóbbi traktúratípus is reagál a differenciált billentésre, azonban ehhez —a mechanikus játéktechnikától eltérő— kimondottan a pneumatikus traktúrára kidolgozott játékmódra van szükség. Erről korabeli forrásokban is olvashatunk, így O. Dienel, M. Allihn, K. Lehr, H. Reimann, K. Straube, J. Matetzki, H. Schmidt stb. írásaiban. Max Reger orgonaműveiben pedig gondosan kidolgozott artikulációs jelek figyelmeztetik a játékost, hogy az artikuláció és a kivitelezéséhez szükséges billentés nem szorítkozhat pusztán egy villanykapcsoló ki-be funkciója szerinti mozgásformára (l. op. 52, op. 73, op. 127, op. 135/b). A pneumatikus és elektro-pneumatikus rendszerek —hasonlóan a mechanikus hangszerek billentés-érzékenysége közti különbségekhez— igen eltérő minőségben készültek és készülnek. A szélkieresztéses rendszerű pneumatika a legérzékenyebb rendszer, amelyen az említett játéktechnika a legkiválóbban működik (ld. Giengen, Lüneburg). Az elektropneumatikus traktúra érzékenysége a legjobb példa a heidelbergi Stadthalle Voit-orgonája, ahol az 1903-as, eredeti állapotú traktúra érzékenyen válaszol a billentés legkisebb mozzanataira. A prágai Smetana-terem 1912-es Voit-orgonájának traktúrája viszont, melyet az 1998-as restaurálásnál nem rekonstruáltak, teljesen statikus, semmilyen billentésbeli finomságra nem reagál. Az eredeti rendszert a történelmi traktúra iránti szkepszisből egy ma használatos elektromos traktúrával helyettesítették, melyben a hangmágnes közvetlenül a szelládára került. Ez sokat ront a hangszer művészi értékén.

A szélnyomás jelentős csökkentése a sípmű durva átalakítását hozta magával, amint azt a feltépett hangolósliccek, sípokba teljesen bekalapált dugók, felragasztott elemekkel megtöltött felvágások mutatják.⁴¹ Az 1970-es években véletlenszerűen megemelték a szélnyomást,⁴² ennek következtében a sípanyag még bizonytalanabban hangolható, így jelenleg a sípmű (főként a mixtúrák) —vastag porréteggel borítva— sok helyen hangolhatatlan állapotban van. A szélnyomásmérő a manuálokon 90–95 mm-es, a pedálon 105 mm-es értéket mutat. A traktúra 180 mm-es szelet kap.⁴³ Az eredeti állapotú Rieger-hangszereken általában 100–120 mm-es nyomás mérhető a manuálokon, ami összefügg az adott térrel, az orgona méretével és szelládák adottságaival is.

Miben áll a felelősségünk egy ilyen hangszerrel szemben? 2009 októberében nagy jelentőségű mesterkurzus és konferencia színhelye volt a Teréz-templom. Christoph Bossert würzburgi professzor tartott kurzust a német romantikus orgonazenéről, és egy hangversenyt is adott. Ez 80 év elteltével ismét ráirányította a magyar orgonisták figyelmét a hangszerre. Az egyhetes intenzív munka nagy érdeklődés és lelkesedés mellett zajlott, mely bizonyította, hogy a modern univerzál-orgonák, spanyol trombiták és setzer-kombinációk korában valódi kincs egy ilyen egyedi hangszer; nemcsak kordokumentumként, hanem művészi értékét tekintve is felbecsülhetetlen. Éppen jellegzetes koncepciója, nekünk talán szokatlannak tűnő megoldásai teszik pótolhatatlan egyéniséggé. Hangzásának melegsége, sokszínűsége még ebben az átépített és leromlott állapotban is páratlan. Ahhoz sem fér kétség, hogy nem csak Budapest, hanem az ország egyik legfontosabb történelmi hangszere. Ha előítéletektől mentesen, saját összefüggéseiben vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy helyreállításának ugyanolyan jelentősége van, mint egy barokk orgonáénak, melyet az időbeli távolság miatt ma már senki sem vitatna. A fentiek nem csak a hangszer megtartását, hanem annak következetes, lehetőleg kompromisszummentes helyreállítását indokolják, az 1929-es állapotnak megfelelően. Ezzel —s csakis ezzel— nyerhet a templom ismét egy olyan európai jelentőségű koncert- és liturgikus hangszert, mint amilyet 80 évvel ezelőtt birtokolt.⁴⁴

⁴¹ Párhuzamként álljon itt a Zeneakadémia (1907-ben épült, majd 1969-ben új helyen felállított) orgonája szélnyomásának története. Az I. man. nyomása 1910-ben 120 mm, 1969-ben: 80mm; a II. manuálé 1910-ben 110 mm, 1969-ben 65mm. Itt is átalakították a sípművet, hogy az új nyomáson megszólaljanak a sípok. 1998-ban ismét megemelték a nyomást (90 mm-re), ami a sípmű hangolhatóságát csak bizonytalanabbá tette, és teljes átdolgozást igényelt.

⁴² Merczel György közlése nyomán.

⁴³ Merczel György közlése nyomán.

⁴⁴ Köszönettel tartozom Merczel Györgynek, a Teréz-templom karnagyának, aki értékes közléssel segítette a kutatómunkát. Köszönöm neki és a plébánia vezetésének, hogy 2009 októberében helyet adtak Christoph Bossert orgona-mesterkurzusának. Köszönet jár Enyedi Pálnak, aki előttem járt Geyer tevékenységének kutatásában, és írásaival, tanácsaival, valamint Geyer hagyatékából származó archív dokumentumokkal segítette s kiegészítette munkámat. Köszönetet mondok Méhes Baláznak is, aki —mint írásaimek óta szakmailag legképzettebb, szigorúan bíráló lektora— a jelen tanulmány megszületéséhez is hozzájárult szaktudásával, folyamatosan lelkesítő biztatásával.